

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ - ТҰҒЫРЫҢ

ТІЛ ТУРАЛЫ
ТОЛҒАМ

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛ - ТҰҒЫРЫҢ

ТІЛ ТУРАЛЫ ТОЛҒАМ

“Ер-Дәулет”
Астана
2007

ББК 81.2 Қаз

Т 93

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
МӘДЕНИЕТ ЖӘНЕ АҚПАРАТ МИНИСТРЛІГІ**

**АҚПАРАТ ЖӘНЕ МҰРАҒАТ КОМИТЕТІНІҢ
БАҒДАРЛАМАСЫ БОЙЫНША ШЫҒАРЫЛДЫ**

Тіл туралы толғам. Құрастыр. /Д. ДҮЙСЕБАЙ.
Т 93 – Астана: Ер-Дәулет, 2007. – 160 бет.

ISBN 9965-32-478-6

«Тіл туралы толғам» атты жинақ дер кезінде құрастырылған, бүгінгі таңдағы өте маңызды, көкейкесті мәселені көтеріп отыр. Мемлекетіміздің, Елбасының тіл саласындағы саясатын қолдайтын, іске асыруға айтарлықтай үлес қосатын, қоғамның барлық мүшесінің қажетіне жарайтын құнды ізденіс деп атауға тұратын еңбек.

Жинақтың жалпы құрылымы, құрастырылуы, мазмұны салмақты. Мақал-мәтелдер, бұрынғы ойшылдардың, қазіргі мемлекет, қоғам, мәдениет, өнер саласы қайраткерлерінің нақыл сөздері мен пікірлері, тұжырымдары оқырманға терең ой салары анық.

Жинақ қалың оқырманға арналған.

4602020400
Т-----хабарландырылған, 2007
00 (05) -07

ББК 81.2 Қаз

ISBN 9965-32-478-6

© Дүйсебай Д. 2007
© “Ер-Дәулет”, 2007

Алғысөз орнына

Қазақ тілінің маңайында жүріп жатқан дау-дамай, айтыс-тартыстардың өршіп-өршіп, жалындап жанып, саябырси бастағаны да тегін емес. Елбасымыздың сындарлы саясаты аясында соңғы кездері бұл мәселеге байланысты ізгі қадамдар жасалды.

Республика Президенті Н.Назарбаевтың «Тілдерді қолдану мен дамытудың 2001-2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламаға толықтырулар енгізу туралы» 2006 жылғы 30 мамырдағы №127 Жарлығы, тілге қатысты шешімін күткен мәселелерді іске асырудың нақты жолдары мен бағыт-бағдарын көрсеткен «Ана тілі» газетіндегі Елбасының сұхбаты, Мемлекеттік хатшы (2006 жыл – Д.Д) О.Әбдікәрімовтің төрағалық етуімен барлық жоғары лауазымды мемлекеттік шенеуніктер мен мемлекеттік емес ұйымдар, мекемелер басшыларының қатысуымен өткен «дөңгелек үстел», сондай-ақ Үкімет басшысы (2006 жыл – Д.Д) Д.Ахметовтің тілдерді дамыту мәселесі бойынша өткен кеңесінің хаттамалық шешімі сияқты үлкен құжаттар қабылданып, тіл төңірегіндегі мәселелер түгел қамтылды.

Осылардың бәрі 2006 жылғы 24 қазанда Астана қаласында өткен Қазақстан халықтары Ассамблеясының сессиясында ашық әңгіме тақырыбына айналды. Елбасымыз тиісті орындарға қадау-қадау тапсырмалар берді, олардың орындалу мерзімдерін нақты, шегелеп айтты. Ендеше «Бәрі жоспарлы келе жатыр, енді іс оңалады, бұл туралы сөз қозғаудың қажеті бар ма, өткен-кеткенді қазбалау керек пе?» деген заңды сұрақтар туындайды. Сонда бұл кітаптың мақсаты неде?

Біріншіден, тілдің кешегісі, бүгінгі және ертеңі – тарих. Кешегісі – біздің жүріп өткен жолымыз, бүгінгі – жүріп келе жатқан соқпағымыз, ертеңгісі – баратын бағытымыз. Ал ұрпағымыздың тіл төңірегіндегі тарихты біліп отыруы үшін оның айтылуы тиіс, жазылуы керек. Екіншіден, тіл – бір орнында тұрмайтын, үнемі дамуда болатын

ауқымды үдеріс. Тілдік даму бүгінгі немесе ертеңгі күннің еншісінде ғана емес, ол – мәңгілік құбылыс.

Қолдарыңызға тиіп отырған жинақ сол тіліміздің бүгінгі ахуалға «мың өліп, мың тіріліп» жеткен, бастан кешкен қилы-қилы замандар мен сұрқылтай кезеңдерден өткен жолдарын **“Тарихнама”, “Менің тілім”, «Дерек пен дәйек», «Өзге ел тәжірибесі: күнгей мен көлеңке», «Жанайқай»**, тағы сол секілді тақырыптар арқылы тамтұмдап жеткізу. Осы мүддеден шыға білсек, алға қойған мақсатымыз орындалды деп ойлаймыз.

Дүрәлі Дүйсебай.

ТАРИХНАМА

Ұлттың сақталуына да, жоғалуына да себеп болатын нәрсенің ең қуаттысы — тіл. Сөзі жоғалған жұрттың өзі де жоғалады...

Ахмет Байтұрсынұлы.

«Қай мемлекетте отырсың?»

...Темірбек Жүргенов 1936 жылы халық комиссарларын жинап алып, қазақ тілінде мәжіліс өткізіпті... Сонда «түсінбедім» деген орысқа «қай мемлекетте отырсың?» деп қарсы сұрақ қойған екен...

«Ана тілі», 13.10.2005.

* * *

... «Орысша оқымаса, нан сұрап жей алмайды» деп баламызды өзге тілге ауыздандырып баққан өзіміз емес пе? Енді, керісінше, қазақ тілін білмесе, несібесінен қағылуы ғажап емес.

Н.НАЗАРБАЕВ,
Қазақстан Республикасының Президенті.

* * *

Қазақ тілі – мемлекеттік тіл деп Конституцияда жаздық. Мемлекеттік тіл туралы заң қабылданды. Ендігі мәселе біздің зиялы қауымның, біздің халқымыздың сол заңдарды іске асыруға атсалысуында. Мен баяғыдан айтып келе жатырмын: осы екі қазақ жеке отырғанда қазақша сөйлесейікші, далада да, үйде де, трамвай, троллейбуста да, демалыста жүргенде де. Үйде отырғанда бала-шағамызбен қазақша сөйлесейікші. Осыдан бастайық.

... Баяғыда мен Қарағандыда обкомның хатшысы болып жүрген кезде Егіндібұлақ ауданында 98 пайыз қазақ болатын да, ауданның военкомы мен тағы бір адам – екеуі ғана өзге ұлттан болатын. Соның өзінде екеуіне баяндаманы орысшаға аударып беріп, бәрін қазақша өткізетінбіз, сол кезде Қарағандының өзінде.

Н.НАЗАРБАЕВ,
Қазақстан Республикасының Президенті,
«Егемен Қазақстан», 15.12.2000.

МЕМЛЕКЕТТІК ТІЛДЕР («Дала уалаяты», №13, 1891 жыл)

... Әрбір дербес мемлекетте мемлекеттік тіл болады, ол күнделікті іс қағаздарынан бастап, мектептерде, университеттерде, ресми мекемелерде, халықаралық дипломатияда ауызша және жазба түрде кең қолданылады.

Францияда француз тілі мемлекеттік тіл болып саналады. Францияда француздармен бірге арабтар, немістер, орыстар, қытайлар тұрады. Олар мемлекет қызметінде, жиналыстар мен ресми орындарда тек қана француз тілінде сөйлейді әрі жазады. Мемлекеттік тіл мен ресми тілдің міндет мақсаты екеу емес, біреу ғана: ол – бір-біріне балама сөз ретінде қоланылады.

АШЫҚ ХАТ

(Қазақ тілін мәhkәмаларда жүргізу туралы)
Қазақстанның губірналдық һәм ояздық
сәуәт комитеттерінің төрағаларына

Қазақстанда мәhkәмаларда қазақ тілін жүргізуге екпіндеп кірісіп жатырмыз. Бірақ бұл істі көңілдегідей кылып тез бітіріп тастауға болмайды. «Қазақ тілін жүргізу керек» деп күр бұйрық жазып қана қоюмен іс бітпейді. Бұл істі жүргізу жолында көп бөгет бар.

Кей қызметтегі адамдар сыртынан «Әй, әбден қазақ тілін кіргізу керек» десе де, бұл іске шындап күш жұмсамайды.

Кей қызметтегі адам «қазақ тілін кіргізуге не кылып жатырсың?» десен, «ақша керек, ақша» дейді. Ал кейбір қызметтегі адамға «қазақ тілін неге кіргізбейсің?» десен, «қазақша һәм орысша жүргізуді жақсы білетін кісі болса екен, сонда қазақ тілін кіргізер едік», «мен қазақ тілін

жүргізуге құмар-ақпын, бірақ іс білетін қазақ жоқ, бір іс білетін қазақ тауып берсеңші» дейді. Қысқасы, сылтаудың саны көп. Сөйлете кетсең, қызмет басқарып отырған адамдардың, мәhkәманы билеп отырған адамдардың ешбірі «қазақ тілін мәhkәмаға кіргізбеймін» дейтіні жоқ.

Бірақ кейбір азғантай жерлерде болмаса, қазақ тілі әлі де қазақтың өз аузында. Кей жерлерде тілін кеңеске кіргізбек түгілі, қазақ азаматы аузын ашатын емес. Тіл жұмған ауыздың ішінде.

Рас, шынында, бұл істің өзі оңай да емес. Бірақ қазіргі Қазақстанда әрбір мәhkәмада қызмет қылып жүрген азаматтар һәм қызметтен тыс адамдар жалпы жұмыла бұл іске кіріссе, бұрынғы патшалардың замандарынан бері жұмылған ауызда буылып келген қазақ тілі сәует мәhkәмасына кіруі хақ.

Жалпы жігер керек, жалпы ынта керек. Коммунист партиясы һәм сәует һүкіматы азаматтарды осыған шақырып отыр.

*Жолдастарыңыз – Сәкен,
«Еңбекші қазақ» газеті,
17.03.1924.*

ЖҮЗ ЖЫЛ БҰРЫН ЖАЗЫЛҒАН ҚҰЗЫРХАТ

... Қазақ халқының ағымдағы мұқтаждарын айқындау үшін қазақ тілінде газет шығару керек, ол үшін газет шығаруды алдын ала тексерусіз (цензурасыз) жүзеге асыру және баспахана ашу мәселелерін тікелей шешу тәртібін орнату қажет болады.

... Болыс кеңселерінде іс қағаздары орысша жүргізіледі. Бұл көрініс, өз кезегінде, халық тарапынан бақылау қойылмағандықтан болыс басқарушысы (болыс старшын) писірінің өзімбілемдігіне жағдай туғызады. Дала бас губернаторының айрықша өкіміне сәйкес халық соттарының съездерінде үкімдер мен шешімдер орыс

тілінде жазылып жүр, содан келіп сот пен екі жақтың бақылауы болмағандықтан писірлер әдетінше ойларына келгенін істейді. Қолданылып жүрген «Дала ережесі» ұсынған штат бойынша уездер мен облыстық басқармаларда қазақ тілінің тілмаштары болуға тиісті, соған қарамастан жергілікті әкімшілік тілмаштыққа қазақша сауаты жоқ, кейде тіл білмейтін шенеуніктерді алып жүр. Қажеттік туа қалған жағдайда оның көлденең біреулерден көмек сұрауға мәжбүр болып жүргені. Ал қайсыбір крестьян бастықтары (қоныстанушылардың көбеюіне байланысты селоларды топтастырып басқаратын шинеуніктер. Әр уезде төртеуден болған. Бұлар – негізінен жергілікті жерде орыс мәселелерін жүргізетін лауазым иелері) қазақ тілінде жазылған хат-шағымдарды қабылдамайды да. Соның салдарынан қазақтар өз шаруасына пәлендей пайдасы болмаса да астыртын атбекеттерге (қорғаушыларға) ділгір болды.

Қазақтар мүддесіне қарай мыналардың жүзеге асырылуы қажет: болыс кеңселері мен халық соттарына іс қағаздарын қазақ тілінде жүргізуді енгізу, тілмаштық қызметке қазақша сауатты, тіл білетін адамдар алыну керек, қазақтардың аяқасты етілген құқықтары қалпына келтіріліп, олардың хат-шағымды өз ана тілінде беруіне жағдай жасалуы керек.

Әділеттілікті жүзеге асырудың ең қажетті шарты – соттың өз арасында қызмет етіп отырған халқының тілін білуі. Соған қарамастан қазақ даласында қазақтың тілін білмейтін орыстар сот және тергеуші болып істеп жүр. Ал заңгер қазақтар, неге екені белгісіз, қазақтар көп тұратын уездерде қызметке тағайындалмайды, соның салдарынан Дала өлкесінде сот әділеттілігіне нұқсан келуде.

Сондықтан соттардың қазақ тілін білгені жөн және қазақ даласында присяжный сот енгізілуі қажет...

*1905 жылғы 26 маусым,
Қоянды жәрмеңкесі.
Түпнұсқасына 12767 адам қол қойған.*

КЕҢСЕ ТІЛІ

*(Қарқаралы қазақтарының құзырхаттары
(петициялары), жазушы Қ.Исабайдың жазбасынан)*

Жергілікті қызметкерлердің болсын, жалпы шаруалардың болсын. Осы күнгі бір айтып жүргені – кеңсе тілін шын түрде қазақыландыру. Кеңсе тілін қазақыландыру мәселесі қолға алынғалы бірталай уақыт болса да, әлі күнге көңілдегідей өріс ала алмай отыр. Ауылдық, болыстық кеңес орындарының істері тегіс қазақ тілінде жүріп жатыр десек те, ел арасында іс жүргізудің жөнін білетін адамдардың жоқтығынан жұмыстары ақсаумен келеді. Болыстық, ауылдық кеңес орындарымен тура қатынас қылатын уездік, губірнелік мекемелер де қазақыландыру жұмысында міндетін толық атқарып отырған жоқ. Кеңселеріне бір-екі жүргізуші отырғызып, шала перуатшік (аудармашы – Д.Д.) арқылы бұйрық-жарлықтарын елге былықтырып жіберіп отыр.

Ел арасында ашылып жатқан түрлі кәперетіп үйлері бар. Бұлардың істері орысша жүргізіліп жатыр, деп ел арасындағы тілшілер екі күннің бірінде қақсап отыр. Кәперетіп үйлерінің уставы да қазақ тілінде басылмаған көрінеді.

Қысқасы, кеңсені қазақыландыру жөніндегі қолданылған шаралардан көзге көрінген жеміс әзір аз. Кеңсе жұмысын қазақ тілінде жүргізіп кететін мамандар әлі шығарылмай келеді.

Бұл мәселе болып өткен Қазақстандағы 5 партия кәнперенсиесі де тоқталып, тиісті қаулысын шығарды. «Кеңестендіру жөнінде айрықша орын алатын нәрсе – қазақыландыру мәселесі. Қазақ елінің ұлттық автономия мәселесін шешу тілегінің жүзеге асуының – тек ауыл (қазақ) тілінде ғана ауылдан шыққан адамдармен ғана болады» деді.

Партия кәнперенсиесінің бұл қаулысын жүзеге асыру жөнінде алдымен істелетін шаруа – жергілікті елден іс мамандарын шығаратын курс, мектептер ашу. Бұл курс, мектептерде оқып шыққан жастар кеңсе жұмысын өз беттерімен жүргізіп кетерлік болсын.

Губірнелік, уездік қалалардағы бұл уақытқа шейін болып келген курстердің бір кемшілігі – мерзім өте қысқа болып, оқушылар керекті мағлұматтарды толық ала алмай жүрді. Содан барып істе шалалық туады.

5 партия кәмпереңсиесі қазақыландыру мәселесі туралы жол сызып берді. Ендігі міндет – партия кәмпереңсиесінің қаулысын жүзеге толық асыруда.

*«Еңбекші қазақ» газеті,
7.01.1926.*

Ахмет БАЙТҰРСЫНҰЛЫ

ҚАЗАҚ ТІЛІ ЖОҒАЛМАС

Бастауыш мектептер жалғыз үкімет пайдасы үшін болмай, халық пайдасы үшін де боларға керек. Хүкіметке керегі мемлекеттегі жұрттың бәрі бір тілде, бір дінде, бір жазуда болу, әр халыққа керегі өз діні, тілі, жазуы сақталу. Солай болған соң бастауыш мектеп, әуелі, миссионерлік пікірден, политикадан алыс боларға керек, яғни қазақтың діні, тілі, жазуы сұмдық пікір-суық қолдан тыныш боларға керек.

Қазақ дінге нашар күйден өткен, енді қазақты басқа дінге аударамын деу құр әурешілік. Қазақты дінінен айыру болмаса, жазуынан да айыру болмайтын жұмыс.

Араб әрпі Ислам дінімен бірге келіп қазаққа орнаған. Дінмен байланысқан жазу дін жоғалмай, жоғалмайды. Қазақта газет, журнал, кітаптар жоқ кезінде жоғалмаған тіл газет, журналы шығып, кітаптары басылып, жылдан-жылға ілгері басып келе жатқанда, қазақ тілі жоғалмас.

Міржақып ДУЛАТҰЛЫ

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ МҰҢЫ

Мен заманымда қандай едім? Мен ақын, шешен, тілмар бабаларыңның бұлбұлдай сайраған тілі едім. Мөлдір судай

таза едім. Жарға соққан толқындай екпінді едім. Мен наркескендей өткір едім.

Енді қандаймын?

Кірленіп барамын, былғанып барамын. Жасыдым, мұқалдым.

Мен не көрмедім?

Маған әкеліп араб пен парсыны косты. Бертін келе шүлдірлетіп ноғайды, былдырлатып орысты араластырды. Бір күндерде мені мүлдем жоқ қылғысы келгендер де болды. Өліде үшбақы болғыр Абайға өкпем жоқ. Тіріде маған ара түсушілер аз болды. Мен жылы сөзді алдымен айналып кетейін, осы күнгі Ахмет (Байтұрсынұлы – Д.Д.) деген кісіден ғана естідім.

Төңкеріске шейін көрмегенім қалған жоқ. Төңкеріс болмаса, менің һәм – бейшара қазақ менен айырылатын да шығар деп едім.

Төңкеріс болды. Қазақтың көзі ашылды. Қазақтың көзі ашылған соң, менің де күнім туды ғой деп қуанушы едім. Жаны жәндем кеткір миссионерлердің, молдалардың, тілмәштардың қолжаулығы болудан құтылдым ғой деп ойлаушы едім. Оның үстіне қазақ тілі мемлекеттік тіл болсын деген заң шықты. Төбем көкке төрт елі жетпеді. Бірақ, не керегі бар, босқа қуанған екенмін...

Жанның бәрі теңдік алып жатқан кеңес өкіметінің тұсында менің бұтымды бұт, санымды сан қылып кім көрінген созғылай бастады. Өзгені не қылайын, отаршылдық саясатын қолданбас-ау дейтін білім кеңесі де мені аямады. «Егістік», «сәрсендеме» деген жалаларды әкеп жапты маған. Бұйырмасын, біздің арамызда мұндай атты соғылғандар туғалы болып көрген емес. Не амалың бар? Құдай басқа салған соң көніп отырмыз. Кітаптарында, газеттерінде маған көрсетпеген қорлығы тағы жоқ.

«Қазақыландыру» бір пәлесі шықты да көрген күнім бұрынғыдан да қараң болды. Бірдемені бұтып-шаттып жазады да, міне, сені қазақыландырдық дейді. Жақын арада Қазалы дейтін қалада «кәператиб күні» деген бір күн болып, жұрттың бәрі желігіп, көшеге шықты. Ұялғаным-

ай, кірерге тесік таба алмадым. Қолдарындағы қызыл туына сондағы жазғаны мынау: «Арзан тауара де дебеге һәм ауылдарға арзан астыт жұмыскерлер кетубі жақсу. Назыққанда амал би лелдік жеккуле-к пл! Жоғарелатуна керек канун есамклдің арзандаыға тауарлерде өсемен жегере уктабр іңқлаб».

Міне, жұртым, Қазалының «қазақыландырғандағысы» осы! Жасаған-ай, мұндай да қазақыландыру болады екен!

Енді қайтемін? Бұл мұңымды кімге айтамын, кімге шағамын!..

Менің ойлап-ойлап тапқаным – Жалау жолдас, сен болдың. Сен нағыз қазақтың белбаласы едің. Сен адырайған адай едің. Сен өкімет басындағы ақсақалымыз едің. Мұңымды мен жалғыз-ақ саған шағамын. Өзге кәмессиялардың көбіне сенбеймін. Олардан да жақсылық көрмедім, орысша жазады да, шала-шарпы тілмәштарына аудартып жанымды шығара жаздайды. «Тасты жапалакка ұрса да жапалақ өледі, жапалақты тасқа ұрса да жапалак өледі» дегендей, баз баяғы менің сорым.

Жалаужан, мен саған жалынам, «Ауыл тілін» шығарамын, газетім нағыз ауыл тілімен, таза қазақ тілімен жазылады дегенде ішім елжіреп кетеді. Мұныға тілектеспін. Жортқанда жолың болсын, жолдасың Маркс, Ленин болсын, сенің не керегіңе мен дайынмын. Бірақ мені қорға, таза сақта, көрінген тілмәштарыңа тағы да қор қылма. Әсіресе, Қазалы сықылдылардың «қазақыландырғанынан» қорға. Азар коменес болып кетсеңде ата-бабаң қазақ еді ғой, мен солардың тілі едім ғой, не жазығым бар, ая мені!

Қошке КЕМЕҢГЕРҰЛЫ

МЕКТЕП ҚАЙ ТІЛДЕ БОЛУЫ КЕРЕК?

(Айтыс ретінде)

Оқудың негізі – ауыл мектебі. Ол мектепті көздеген мақсатқа жеткізу үшін үйі, құралы, сайманы, кітабы, оқытушысы сай болу керек. Қазіргі ауыл мектебінің төрт түлігі сай деп ешкім айта алмайды. Бірі болса, бірі жоқ.

Осы күнде ауыл мектептерінде комплекс (жиынды) әдіспен оқыту программаға кіргендіктен мектепте алдымен керегі оқытушы болып отыр. Оқытушы жеткілікті біліммен комплексті қолданса, мектептің басқа кем-кетіктерін толтырады. Балаларға керекті білім береді. Өйткені комплекске керек жаратылыс, шаруашылық жағдайлары ауылдан табылады.

Ал енді ауыл мектептеріндегі оқытушыларды алсақ, комплекс әдісін жүргізе алатындары некен-саяқ. Жазғы даярлау курстарден, педтехникумдерден шығып жатқан оқытушылар қайда? Қой бағып жүр ме? Курстен шыққан толық білімді пысықшылардың көбі түрлі себептермен басқа орындарда қызметтерде жүр. Ең аяғы милиция болып жүр, не ілгері қарай оқып кетеді. Педтехникум бітіргендері «әке» десең де ауыл мектебіне бармайды. Шаһарлы жерлерде қалады.

Сонымен ауыл мектебіндегі оқытушылардың көбі басқа қызметтерге қолы жете алмаған, не жарай алмағандар, не шалғайдағылар, не өз шаруасымен байланыстылар. Бұл соңғы реттегі оқытушылар комплекс әдісін жүргізе алмайды. Көрнекті әдіспен оқытуға оқыту аспаптары, кітаптары басқа жағдайлы шарттары болмайды. Екі әдістің бірі болмаған соң, шала білімді оқытушылар бетімен оқыта береді. Балалар тиісті білімді ала алмайды. Осындай дүмбілез біліммен ауыл мектебінен бітіргендер шаһардағы орта мектептердің даярлау бөлімдеріне түседі. Өткен жылға шейін емтихан болған жоқ. Сондықтан әрбір оқытушы біліміне қарамай, ілгері бөлімге кіретін болды. Әуелде білім жеткіліксіз шала жансар болғандықтан, орта мектепте оқу ауыр болады. Жөнді түсінбейді, жыл сайын түсінбеу молая береді. Сондықтан бұл уақытқа шейін орта мектепті бітірді деген қағаз алушылар көп, бірақ толық білім алушылар аз.

Және бұл уақытқа шейін ауыл мектебін де бітірмей, болар болмас даярланумен орта мектептерге түсіп жүргендер де көп. Енді емтихан шығып отыр. Бұдан былай ауыл мектептерін бітіргендерге өріс бұрынғыдан тарылады. Қағазбен ілгерілей беруге болмайды. Бұдан былай ауыл мектебі жоғарыдағы айтылған күйде болғанда

ауыл мектебін бітіргендер орта мектепке түскенде ілгері бөлімге түсе алмайды. Ауыл мектебінде соңғы жылда оқылуға тиісті сабақтарды бір жыл қайталап оқиды. Олай болса, ауыл мектебінің соңғы жылына шығарылған шығын желге кеткен шығын деп есептеу керек. Әзір ауыл мектептерінде жеткілікті комплекс әдісін жүргізерлік оқытушыларды таба алмайтын болсақ, ауыл мектебінде оқу екі жылдық болу керек. Осыған қарап орта мектептердің неше жылдық болуын шешу керек. Мұны шешпестен бұрын орта мектептерде оқу қай тілде болу керектігін шешу керек. Кейбір жолдастар орыс тілінде болсын дейді. Ондағы дәлелдері:

1) Қазақ тіліндегі орта мектепті бітіргендер орыс тіліндегі жоғары мектептерге түсе алмайды.

2) Жеткілікті қазақша оқытушы жоқ.

3) Орта мектепте жеткілікті қазақша кітап жоқ дейді.

Әр дәлелдің салмағын өлшеп көрейік. Бірінші дәлелді бетке ұстайтындар: осы уақытқа шейін жарым-жарты қазақ тілінде болып келген педтехникумдерді, институттерді мысалға алады. Бұларды бітіргендердің орыс тіліндегі жоғары мектептерге түсе алмайтындықтарын көрсетеді.

Бұл уақытқа шейін орта мектептегі қазақ оқытушыларының кемшіліктері: 1) әуелде жеткіліксіз біл-іммен секірулері; 2) орыс тіліне шалағайлықтары. Бұған себеп орыс тілінің қазақ балаларына орыстарға арналған әдіспен оқытылуы. Сондықтан орыс тілінде оқытылатын басқа пәндерге де қазақ балалары түсінбейтін. Бұл кемшіліктерді жоюға болады. Ең мықты дәлел: жеткілікті оқушы жоқ деген. Егер орта мектепте оқу орыс тілінде болса, бізден еш уақытта жеткілікті оқушы шықпайды. Ұлт мектептері, ұлт мәдениеті болмайды. Және басқа түрік ұлттары орта мектебін өз тілінде жүргізіп жатқанда қазақтың өз алдына ауа жайылуы қисынсыз. Орта мектеп орыс тілінде жүрсе, қазақ тілінде кітап басылудың қажеті болмай қалады. Пән кітаптары қазақ тіліне аударылмайды. Жеткілікті кітап жоқ деген күшті дәлел емес. Бірсыпыра кітап шығып қалды. Орта мектепте қолданылатын лабораторный әдіске қолайлы кітаптарды шығару бір-ақ жылдық жұмыс. Орта мектепте оқу қазақ тілінде болса, алдымен керегі – жаңа түрмен

орыс грамматикасын қазақшаға үйлестіру және «Орысша-қазақша толық тілмаш» шығару. Осы күнде орыстарда неміс, ағылшын тілдері қандай әдіспен оқытылса, бізде де орыс тілі сондай әдіспен оқытылу керек. Орыс тілін оқытуды бастамастан бұрын орыс тіліндегі әдебиет, пән кітаптарын түсініп оқырлық дәрежеге жеткізу, болмаса орысша сөйлеу, орысша сөз, сөйлеммен дұрыс құрастыру, көбінесе, тәжірибемен болады. Орта мектепте қазақша тиісті пәндерден толық мағлұмат алғандар, орыс тілін толық үйренгендер орыс тіліндегі жоғары мектептерге даусыз түсе алады. Жалғыз-ақ орыс тіліндегі пән кітаптарының терминдерін бір шолып өтсе болады. Әзірге ашылып отырған, ашылатын орта мектептерді қазақ тілімен жүргізу үшін орта, жоғары мағлұматы барлардан реттілерін таңдап алып оқыту әдісін үйрету үшін үш айлық курс ашып, орыстың атакты оқытушыларын шақырып отыру керек.

Енді бір бес жылда орта мектептерге жеткілікті оқытушылар шығарған ментабылмайды деп, үміткесетіндер басым болса, тәжірибе үшін Тәшкент пен Қызылордадан екі орта мектеп ашып, бірыңғай өтуді қазақ тілінде жүргізу керек. Орта мектеп қазақ тілінде болса, жоғары мектеп те бара-бара қазақшаға айналады. Орта мектеп қазақ тілінде болған күнде округтік қалада ашылатын 2-басқыш мектеп те, педтехникум де жеті жылдық болу керек. Екеуінің де алғашқы үш жылы даярлау болады. Даярлауышқа ауыл мектебін бітіргендер кіреді. Үш жылдық даярлауышта жана әдіспен орыс тілін көбірек оқыту керек. Осы даярлауышты бітіргендердің 50 процентін техникумдерге, рабфактарға жіберіп отыру керек. 3 жылдық даярлауышты жақсы бітіргендер техникум, рабфакке кіріп, орыс тілінде берілетін сабақтарды тыңдауға әбден жарайды. Әр ауданда жатақты (интернат) 5 жылдық үлгілі мектеп болу керек. Осы күнде мұндай мектеп Өзбекстанда ашылғалы жатыр. Мұны бітіргендер орта мектептің негізгі бөліміне түсетін болсын. Енді ауыл мектептері көпшілікке отырықшылыққа қарай үйлес болу керек.

*«Еңбекші қазақ» газеті,
01.02.1927.*

Бейімбет МАЙЛИН

МҰСАДАН ХАТ КЕЛДІ

Мұса – орысша оқыған жігіт. Өзгерістен бері қызметке кірмей елде жүрсе де, губернелік қазақ кемесиесі шақыртып алып, жұмысқа қосқан. Мұса губернеде қызметте.

Мұсаның үйі, елі екі-үш айдан бері көрмей, Мұсаны сағынып жүрген. Бір күні Мұсадан хат келді.

- Мұсадан хат келді! – деп балалар жүгіріп жүріп, бүкіл ауылды хабарландырып болды. «Қадірлі баланың» хатын оқып, хабарын білгелі кемпір-шалдар бүкшендеп, қатын-балаға шейін қалмай жиылды.

Хат қазақша жазылған. Мұсаның әкесі Байғабыл хат танитындығы бар, хатты оқи бастады. Хаттың сөзі мынау: «Ассалаумағалейкум, әке! Әжеме сәлем! Ауыл, көршіге де дұғай-дұғай сәлем дерсіз! Ең басында айтар сөзіміз үшбу дүр: қызметке кірдім. Айлық жалуыниам 90 сом. Күніне 8 сағат занимайтса етем. Қаланың бір удобны жерінен – тсентрден куэртир алдым».

Байғабыл отағасы соңғы сөздерге түсіне алмай, азырақ мүдірді. Жанындағы қатыны төніңкіреп:

- Бапасы-ау, немене қылдым деп айтады дейсің? – деп қарай қалды. Байғабыл тағы оқуға кірісті: «Риуэлиутсиеден бері күләткісі элементтер жабысумен келеді уылысқа. На дынах басталады переуибұр. Сондықтан бұл переуибұрда күләтскі элементтер местіні уылыстан керек қуылуы». Байғабыл хаттың осы жеріне шейін сүрініп-қабынып зорға жетті. Не дегеніне оқушы Байғабыл да, тыңдаушы жұрт та түсіне алмады.

- Мұсажан «денім сау» деп пе? – деп бір кемпірлеу әйел Мұсаның шешесіне қарады. Байғабыл басын қасыды.

- Күнде өзгеріп жатқан заман ғой, балалар заманның ағымына түсіп, тіл тауып алғанын көрмейсің бе? Біз шалдар жастардың жаңа тіліне қайдан түсіне алайық, - деп Байғабыл отағасы күрсінді.

- Жаңа тілімен бізге жазбай-ақ қойса қайтеді екен, бізге осы қазақтың ескі тілі-ақ түсінікті, - деді отағасы.

Мұсаның хаты сағатында бүкіл ауылды ойпаң-тойпаң қылды.

- Мұсадан хат келді.

- Аман ба екен?

- Аман көрінеді. Хатына түсінген жан жоқ, жаңа тіл тауып алыпты.

- Жаңа тіл? Қазақ тілін қайтеміз?

«Ауыл»,
18.10.1924.

ОЛАЙ ЕМЕС “КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК!”

Қазақ ұлты – Кеңестер Одағындағы тең құқықты ұлттың бірі. Қазақ тілі де тең құқықты тіл. Бұрын казак тілін елемейтіндер, казак тілімен сөйлеуді ар көретіндер, осы күні тілі жаңа шығып келе жатқан баладай, балдыр-бұлдыр сөйлейтін болып жүр. «Так сказать», «ызыначитті» түйдектетіп соғып, өзінше қазақтың алты ай мінсе арымайтын төл сөзіне ие болдым деп жүр.

«Ғыйбадатты тіліңмен емес, көңіліңмен істе!» деп баяғыда молдалар өсиетін айтатын. Сол айтқандай, біз олардың тілінің бұдырын жаба тоқып, ниетіне риза боламыз.

- Бәрекелде! Қазақ тілі сокқы көрген тілдің бірі еді. Ниетіңе ризамыз. Осы беттеріңмен жүре берсеніздер, әлі-ақ жөндігіп кетерсіңдер. Тілі жаңа шығып келе жатқан жас балаларына орысша сөйлетуді әуес көрмей, қазақша үйрететін де күндерің болар. Қазақ тілін жүзеге асырыс! Кеңсе жұмысын қазақша жүргізіп, ел еңбекшілерінің мүддесіне дәл келтір, - дейміз.

Көпшіліктің де айтары осы; партия да, үкімет те осыны айтады. Қазақ тілін кеңсе тілі қылу туралы – үкімет толып жатқан шара қолданды.

Соның арқасында тілек орындалып келеді. Ауылдық, болыстық кеңестердің жұмысы таза қазақша жүретін болды. Уездік мекемелер де казак болыстарына бұйрық-жарлықтарын казак тілдерінде жіберетін болды. Қазақша

жаза-сыза білген адамдар кеңсе жұмысына алынатын болады.

Бұл – қазақ тілін жүзеге асыру жөніндегі жұмысымыздың көрнекті жағы.

Ойлаған мақсат мейнетінде, сағатында орындала қойса, социалдық тұрмысты бір күнде құрып алмаймыз ба? Ілгері басқан аяқ кері тартылмаса, әлдеқашан бел асып кетпекшіміз ғой.

Бірақ біз әлі күнгі бірен-саран кеселден арылып кеткен жоқпыз. Ілгері баса берсек, аяқтан шалып қалып, кейін қарай бір тұжырып тастайды. Дөңгелекке оралған томарды жұлып тастап, күшті мүдіртпей созумен бара жатырмыз. Бет түзу, қорған бекем, ұлы күн анау-мынау кедергіні елей қоймас деген үміт бар.

Мен сөзімді қазақ тілі туралы бастап едім. Енді соныма қайтып оралайын.

«Келінім, саған айтамын, қызым, сен тыңда» дегендей, қазақ тілін жүзеге асыру туралы орындарда ұшыраған кейбір кедергілерді көш жолынан домалатып алып тастап, мынау естерінде болсын демекшімін.

Қызылорда – Қазақстан үкіметінің астанасы. Сырдария губерниясы астананың қолтығында отырған губерне. Астанадан шыққан бұйрық-жарлық Сырдарияға алдымен тиеді. Астанамен сан-сапалақ араласып жатқан соң, үкіметтің қай жұмысы туралы болса да, басқа губерnelерге қарағанда, Сырдария алда отыруы керек. Бұған мен өзім таласпаймын. Басқалар да таласпас деп ойлаймын. Бірақ Сырдарияның губерnelік әкімшілік бөлімі осыған таласады деген өсек бар. «Жел болмаса, шөп басы қозғалмайды», өсектің тарауы үшін де тиянақ керек. Осы тиянақ – губерnelік әкімшілік бөліміндегі хатшылық қызметін атқаратын Кеселов табарышта білем. Тілшілердің жазуына қарағанда, Кеселовта бас асаулық бар тәрізді. Кеселов табарыш әлі күнгі «қазақ тілі» деген сөзге аузын алдырмаған секілді. Қазақ тілін:

- Қазақский язык! – деп миығынан күледі білем.

Болыстық кеңселерден қазақша жазылған қағаз келсе, Кеселов «қазақский языкке» өшіккендігі сондай, бүктеп-

бүктеп үстелінің қуысына тыға салады дейді. Қандай қағаздарды тықты екен? Тұқым, көлік сұраған кедейлердің арызы жоқ па екен? Бүктеліп жатқан қағаздарды ашып тұрып көрер ме еді?! Өтген дүние-ай, көріп бір құмардан шыға алмаймыз-ау!

Сырдарияның губернелік партия, кеңес комитеттері бұл істі аяқсыз қалдырмас қой. Кеселов табарыштың бас асаулығы рас болса, тиісті заң бойынша жауапқа тартар. Мұны істейтіндігіне шегіміз жоқ. Біздің мұнда, әңгіме қозғап отырған себебіміз – тілші хатының шындығына жету. Уақиғаның болуы рас болса, заң бойынша жазасын тартқандығын әлемге жариялап Кеселов сияқты «табарыштарға» өнеге есебінде ұсыну.

Сәтбек деген кісі бір келініне: «Келін шырағым, мұрныңды сұрт, өне бойы Сәтбек жаныңда тұрмас!» - деген екен. Сол айтқандай-ақ мекеме басында отырған жауапты қызметкерлерге:

- Өне бойы біздің тұртулерімізді күтпей, өздерін де бақылап отырсаңдаршы! – демекшіміз.

Еңбекшілер жұртшылығы талай қисықтарды тезіне салып, мүсіндей қылып түзетпекші. Бұл талассыз. Құрық алып кететін асау жоқ. Аяқ астында отырып, пыш-пыштап, жұмысқа кеселін тигізіп, отаршылдық саясатының исін аңқытатын болса, ондайды ұластырмай қыркып тастау керек. Жаңа жұртшылық ұлтшылдықпен де, отаршылдықпен де қатар күреседі. Мұны ұмытатын жөн жоқ.

ПЕРЕВОД

Кеңсе бас сайын отырған қазақтың қайқы танау баласы. Қолына қаламын алып, киратып тастайын деп отырған адам секілді. Сырттан адам келсе, қоқырайып ірілік кылудан да тайынбайды. Ептеп маңайына жақындап, оны-мұны сөз қыла бастасаң, ол алдымен, өзінің мұнын айта бастайды.

- Пәленше де, түгенше де жауапты орынды алып отыр. Солардың бізден несі артық? – деп өзінің «төрелігінің» маңызды еместігін әлдекімнен көргісі келген тәрізденеді.

Кейде бұл мұнын орыс жолдастарына да айтып қояды. Оларға қарағанда өзінің екі тілді бірдей білетіндігіне мақтанып, жазаласа, жікшілдіктің ылаңынан алақөздікке ұшырап отырмын. Әйтпесе... деп кемесерлікке бой ұрудан да тайынбайды. Жік басы болған азаматтардың кейбіреулері өткен қатасын мойнына алып, партия жолына түстім деп бетін ашса, әлгіндейлердің асқынғандары «Мен де тәуба қылдым» деп дос-жарларына хат жазып жариялайды. Жазаласа, газет басқармаларына тәуба қылғандығын білдіріп, «Осынымды бассаңыз екен!» деп өтініш те қылады...

Мен кеңседе отырған қазақ балаларын жалпы алып отырғаным жоқ. «Аяз әлінді біл, құмырсқа жолынды біл» дегендей, әлі келетін іске жармасып отырғандарға ешкімнің де сөзі болмаса керек.

Сөзімді «переводтан» бастап едім, енді сонымды аяқтаймын. Жоғарғыларды қазбалап жатқаным, менің жазып отырған «переводым» соларға байланысты, өйткені қазір де кеңсенің ісі қазақыланып келеді. Жергілікті мекемелерге жіберілетін бұйрықтар – жолдастар, елге таратылатын үгіт-нұсқау қағаздары екі тілде бірдей дайындалады. Орысшасын орыс азаматтары дайындайды ғой, ал қазақшалауға келгенде, кеңседе отырған әлгі қазаққа кезек келеді.

- Жолдас мынаны қазақшаға айналдыра қойыңыз!

Өзі қазақ баласы. Өзі қызметін менсінбей жоғарыға көз салып отырған адам, «қазақшалай алмаймын» деп тіріде айтар ма, қаламды ала салады да, тиіседі.

- Қазақшаға аудардыңыз ба?

- Аудардым.

- Маладец.

Кеңсе бастығы өзінен жоғарғы орынға ісінен есеп бергенде:

- Бір қағаз да аудартпай жібертпеймін. Қазақша іс жүргізу жөніндегі план «ұсто пұренсент» орындалды, - дейді...

Кеңселердің қазақша жазған қағазын көруге құмарланушы едім. Іздестіре келе біразы қолға түсті. Оқушылар жалықпаса бірнешеуін алдарына тартайын деп отырмын.

Қазалы жер бөлімінің қызметкері Пошекансов дегенді жамандап бір тілші газетке жазыпты. Айыпталған адамының қарсы жазатын әдеті ғой. Пошекансов орысша мақала жазып, сондағы қазақ қызметкерінің біреуіне жалынады:

- Жолдас мынаны қазақшалап беріңізші!

Пошекансов орысшасын:

- «С 17-го по 19 марта я был служебным делам на село - Тюбе», - деп бастайды. Мұны қазақ азаматы: «17-ден 19 мартқа дейін мен болдым қызмет бабында...», - деп қазақша жаза жөнеледі.

Бұл – сыпайы азаматтардың аудармасының бір түрі. Қызылорда уезінде шаруа күнін өткізу үшін уездік кемесие елге бір жапырақ қағаз таратыпты. Орысшасы менің қолыма түспеді, қазақшасы былай басталады:

«Қара шаруалар әм дикан шаруалар кеңес үкіметі – жалпы дикандардың үкіметі. Сонымен қатар сендердің жақсы тұруларың күні-түні жол саяси һәм шаруашылық жақтарының алға басуына жәрдем беруге тырысады, сендер үшін сауатсыздық жою мектебі һәм ауылдық мәдениет қазанының қайнауы жол ашады...».

Бұл – екінші түрі.

Енді үшінші түріне көшейік.

Ақмоланың губернелік аткомының қаулысы. №35.

«Слушали:

16-Ходатайство Губзу о разрешении найма рабочей силы для землеустроительных работ, в случаях отказа населения и представить таковой.

Постановили:

При подтвержденных документальными данными отказах населения в предоставлении дополнительной рабочей силы для выполнения. Землеустроительный работ, разрешить Губзу производить наем с последовательным взысканием стоимости этих работ с населения в беспорядном порядке».

Бұл–қаулының орысшасы. Осыны қазақ қызметкерлерінің біреуі былай аударған:

«Тыңдалды.

16-жұмыскерлерге жер мен пайдалану туралы губернелік жер бөлімінің ынта салмауы жерге орналастыру үшін.

Қаулы қылынды:

Сенімдеуге осы жұмыскерлерді жерге орналастыру туралы ынта салмағандығы көрінеді және жұмыскерлерді есіне алмағандығы көрініп отыр. Соның үшін бұл жұмысқа саа ында салып, жұмыскерлерді жерге орналастыруға аса ынта салуға...»

Бұл – қаулының түпнұсқадан бұрыс көшірілгендігіне хатшысы Гуменов қол қойып, болыстарға таратып та үлгерген. Басқа болыстардың не қылып жатқанын өзі білсін, ортақшылар болыстық аткомінде отырған азаматтар қаулыны ары-бері аударыстарған да, ешнәрсе түсіне алмаған соң басқармаға жіберген.

Мінеки, перевод! «Орысша мен қазақшаның екеуіне де құдаймын» деп төсін ұратындардың переводы, міне, осы! Мұның аты бөрік аламын деп бас алған, қас түзеймін деп көз шығарған болды. Қолынан келмейтін жұмысқа жармасып, істі былықтырған болады.

Қазақстанда қазіргі күрделі жұмыстың бірі – қоныстандыру жұмысы. Қоныстандыру жұмысының көңілдегідей болып орындалуы үшін елге тараған бұйрық-жарлықтың ашық, анық жазылуы керек. Жоғарғы бұйрықтан ел не түсінбекші? Губернелік атком қоныстандыру жұмысын орындауға керекті жұмыскерлерді жалдап алуға қаулы шығарса, аудармашы оны екіншіге бұрып, жұмыскерлерді қоныстандыру деп түсіндіріп отыр. Мұны оқыған қазақ өкіметке өкпелемей ме?

- Жұмыскер дей бергенше, бізді де ескерсе қайтеді, - демей ме?!

Ел ойыншық емес. Елді мазақ қылмау керек. Қолынан келмесе, білетінге беру керек. Әйтпесе, мынадай «перевод» - масқарашылық. Бүйтіп мекемені қазақыландыра алмаймыз.

Кеңес басындағы жауапты азаматтар да, құр жоғарыдан қарай бермей, «переводқа» көзінің қырын салып барып, қол қойғаны жөн.

«Сойқанды содырлар» кітабынан, 1928.